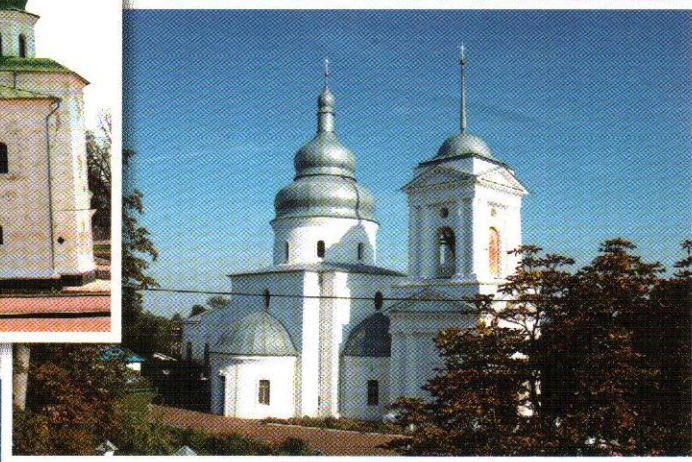
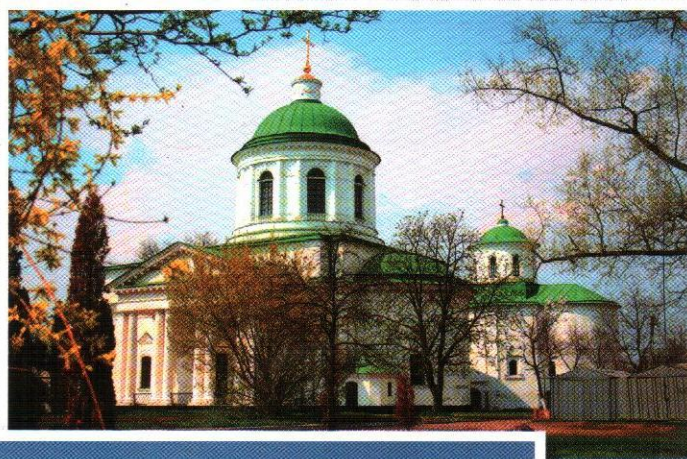

ПАМ'ЯТКИ України

№7

ЛИПЕНЬ 2013

Ніжин – місто 17 храмів

- Миколаївський собор
- Грецькі церкви
- Гоголівська вулиця
- Пам'ятник Гоголю
- Ніжинська вища школа

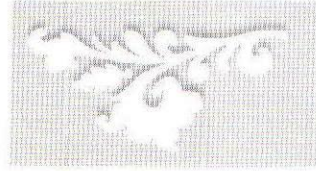
Миколаївський собор. 1655–1658 рр.

Миколаївський собор після перебудов.
Світлина початку XX ст.

Архітектурний ансамбль Соборно-Миколаївської площі. Світлина початку XX ст.

МИКОЛАЇВСЬКИЙ СОБОР – унікальна пам'ятка доби «козацького бароко»

Українське бароко XVII–XVIII століть нерідко називають «козацьким». Учені-мистецтвознавці навіть запровадили термін «козацький собор», котрим прийнято називати п'ятиверхі хрещаті в плані храми, які в цей час масово з'являються на теренах Гетьманщини.

Миколаївський собор у Ніжині – найдавніша мурована споруда такого типу на Лівому березі Дніпра. Саме під час її зведення місцеві майстри-будівельники відпрацьовували свої методи, пристосовуючи давні традиції дерев'яного будівництва до потреб нового часу. Як справедливо відзначив відомий український мистецтвознавець Анатолій Макаров, заслуга будівельників козацької доби полягала в тому, що «цей поширений з давніх часів тип великої дерев'яної (переважно сільської) церкви вони вдягли у камінь, прикрасили безліччю чудових пластичних мотивів, вдосконалили й підняли на рівень найдосконаліших виявів європейського культурного мислення». Унікальність ніжинського собору полягає в тому, що він «і найстаріший, можливо, найперший храм-прототип, і найцікавіша за своєю ідеєю споруда»¹.

Згодом, наслідуючи та розвиваючи риси ніжинського собору, подібні споруди з'являються в інших містах України: Троїцький собор Густинського монастиря під Прилуками (1672–1674), Катерининська церква в Чернігові (1690-ті роки), Успенський собор у Новгороді-Сіверському (кінець XVII – початок XVIII століття), церква Всіх Святих Києво-Печерської лаври (1696–1698), Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві (1696–1701) та багато інших.

Згодом Миколаївський собор стає центральною спорудою стародавнього Ніжина: довкола нього складається архітектурний ансамбль Соборної площі міста. Храм мав три престולי – на честь святителя Миколая Чудотворця, архистратига Михаїла та трьох Святителів. Поруч з ним будуються тепла церква Варвари, шпиталь та школа, згодом – тепла церква Івана Предтечі, двох'ярусна дзвіниця та кована огорожа з невеликою капличкою на вході.

Інтер'єр храму прикрашав унікальний різьблений та позолочений іконостас, виконаний артільлю місцевих майстрів, напис на якому свідчив: «Устроися іконостас сей подаяніями христорубивих титорей великоросійских и малоросійских, и приходов церковных, и прилежным стараніем всечестнаго... [отца Стефана] Волховскаго, настоятеля св. храма святителя Христова Николая, при благополучной державе императрицы Елисаветы Петровны и господина Кир Рафаила Заборовскаго, архієпископа Київскаго, року 1734 іюня 10 дня. Списася іконостас сей Васи́лием Реклинским»². Цей іконостас був однією з найяскравіших пам'яток народного мистецтва і наближався за стилістикою до широ-

ко відомого іконостаса Преображенської церкви у Великих Сорочинцях на Полтавщині³. На жаль, мистецькі та архітектурні якості ніжинського іконостаса сьогодні ми можемо оцінити хіба що за старими фотографіями...

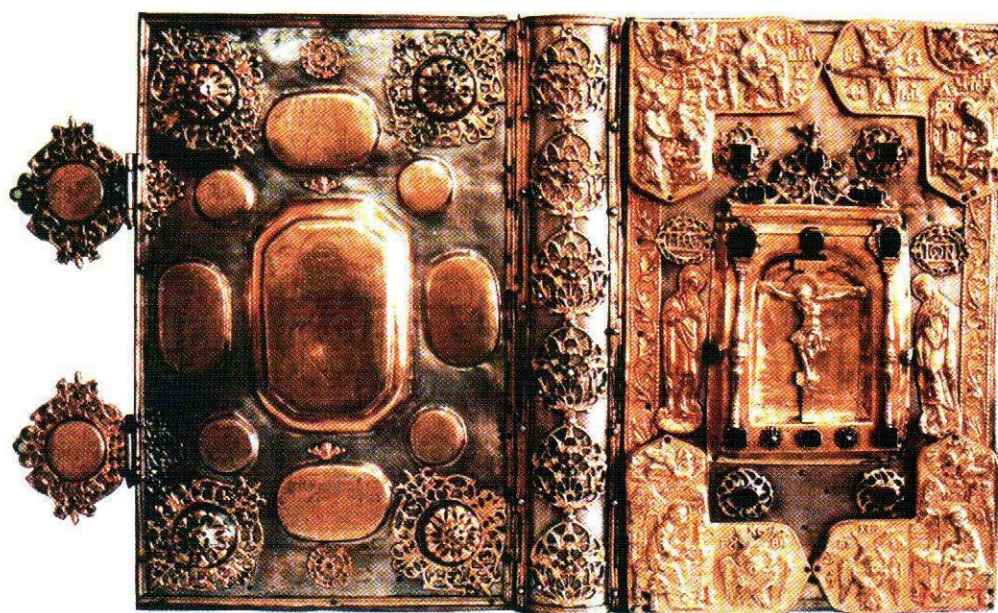
Враховуючи те, що Миколаївський собор у Ніжині був прототипом для побудови інших подібних храмів, що увійшли до скарбниці вітчизняної архітектури, набуває принципового значення з'ясування періоду його зведення. Але до останнього часу це питання лишалося відкритим.

В історичній та мистецтвознавчій літературі надзвичайно поширеною була думка, яку висловив ще в 1874 році відомий історик церкви чернігівський архієпископ Філарет Гумілевський, котрий вважав, що Миколаївський собор у Ніжині зведено після нищівної пожежі 1668 року. Тоді місто було дощенту спалене московським каральним загоном князя Г. Ромодановського за участь його мешканців та козаків Ніжинського полку в повстанні проти московських воєвод. У 1667 році в Україні почалися заворушення проти московських урядовців, котрі заходилися збирати податки на користь царського уряду та порушувати споконвічні права козаків і міщан. Тоді хвиля антимосковських збройних виступів прокотилася по всіх містах Лівобережжя. У Ніжині козацьке повстання очолив Ніжинський полковник Артем Мартинович. Козаки та міщани взяли в облогу в Ніжинському замку московський стрілецький гарнізон під командуванням воєводи Івана Ржевського. Як свідчить автор «Літопису Самовидця», влітку 1668 року князь Г. Ромодановський з каральним військом рушив на допомогу обложеному стрільцям. Дізнавшись про прихід карального війська, «ніжинці узявшись з козаками, уступили з Ніжина, все оставивши. Где прийшовши, князь Ромодановский стал у місті, і усе войско розграбило, і виходячи з Ніжина, місто спалил, нічого не зоставуючи...»⁴

Після цієї пожежі місто відбудовувалося майже заново. Відомо, що в 1669 році ніжинці зверталися до московського царя з проханням відбудувати місто та просили, щоб «і ратні люди, які у Верхньому Місті застаються, у будові міста Великого помогали; та й волость уся, що в полку Ніжинському єсть, щоб усі разом те місто будували...»⁵

Аналіз наведених відомостей, зіставлений з імовірним часом побудови храму, дав змогу архієпископу Філарету Гумілевському у своєму «Историко-статистическом описании Черніговской епархии» (К., 1874) висловити припущення: «будівництво кам'яного собору звершилось, імовірно, після нещасливого 1668 року при (гетьмані) Самуїловичі, тоді як до цього храм був дерев'яний»⁶.

Некритично сприйняте припущення церковного історика згодом було повторене і розтиражоване наступни-

Напрестольне Євангеліє, яке 1658 р. подарував полковник Василь Золотаренко Миколаївському собору. (Державний музей історичних коштовностей України)

ми дослідниками й увійшло в усі сучасні енциклопедичні видання з історії українського мистецтва та архітектури.

Останнім часом зріс інтерес фахівців до часу побудови Миколаївського собору. Пов'язано це насамперед з тим, що у фондах Ніжинської філії Чернігівського облдержархіву працівниками місцевого краєзнавчого музею знайдено «Ведомость о церкви Нежинской соборной за 1832 год». Імовірно, спираючись на датування найдавніших богослужбових книжок, що зберігалися в ризниці собору, «Ведомость» називає приблизний час будівництва храму – 1634 рік⁷. Слід також узяти до уваги повідомлення вже згаданого нами архієпископа Філарета Гумілевського, котрий стверджував: на престолі собору стояв срібний хрест з польським написом про те, що його подаровано цьому храму 1606 року міщанкою Волоховичевою⁸.

На нашу думку, наведені факти свідчать про існування в Ніжині на початку XVII століття давньої дерев'яної Миколаївської церкви. Уважний аналіз документальних матеріалів XVII–XVIII століть дає змогу не тільки з'ясувати драматичну історію цієї видатної пам'ятки вітчизняного культового будівництва, а й уточнити час зведення мурованого Миколаївського собору.

Відомий дослідник Опанас Шафонський, створюючи у 80-х роках XVIII століття свій топографічний опис Чернігівського намісництва, залишив для нас докладний опис Ніжина з його старожитностями. Згадуючи ніжинський Миколаївський собор, він писав: «Церковь Святителя Николая Чудотворца соборная. Пред нею стояла на сем месте деревянная. Но ни о начале деревянной, ни каменной нет никаких сведений».

Констатуючи відсутність будь-яких архівних джерел (а дослідник створював свою працю на основі місцевих церковних та магістратських архівів), він далі наводить перекази місцевих старожилів: «Сказывают, что настоящая каменная (церковь) казаками полку Нежинского сооружена, что не далее могло случиться, как в середине прошедшего семнадцатого столетия, когда казаки против Польши усилились». Безумовно, О. Шафонський пов'язував будівництво храму з подіями Хмельниччини 1648–1657 років⁹.

Цікаво, що протягом XVII століття ніжинський Миколаївський собор неодноразово потрапляє на сторінки історичних джерел. Першою достовірною згадкою про собор можна вважати повідомлення вже згаданого нами «Літопису Самовидця» від 18 червня 1663 року. Взагалі цей літопис (автором якого небезпідставно вважають вихідця із Ніжина генерального підскарб'я, а згодом – стародубського протопіпа Романа Ракушку-Романовського) містить чимало відомостей з історії міста та свідчить про обізнаність автора з його топографією. Тоді, у червні 1663 року, Ніжин стає центром драматичних подій, пов'язаних з відомою Чорною радою, коли в місті відбулися запеклі сутички між прихильниками претендентів на гетьманську булаву, що виявило значне протистояння різних верств українського суспільства. «Самовидець» повідомляє, що після обрання на Раді гетьман Іван Брюховецький «попровадил в соборную церковь Святого Николая, где присягу виконал со всем войском»¹⁰. Таким чином, собор на той час уже діяв як центральний («соборний») храм міста, де відбулася ця значна подія – присяга новообраного гетьмана на вірність московському цареві.

Документи раннього часу, а саме «Статейний список» посольства московського боярина В. Бутурліна, розповідаючи про перебування в Ніжині в січні 1654 року та приведення козаків Ніжинського полку до присяги на вірність московському цареві, соборним храмом міста, де відбувалися богослужіння та церемонія присяги, називає іншу церкву: «...И пришед в Соборную церковь Живоначальныя Троицы, говорили ектенью и молили Бога

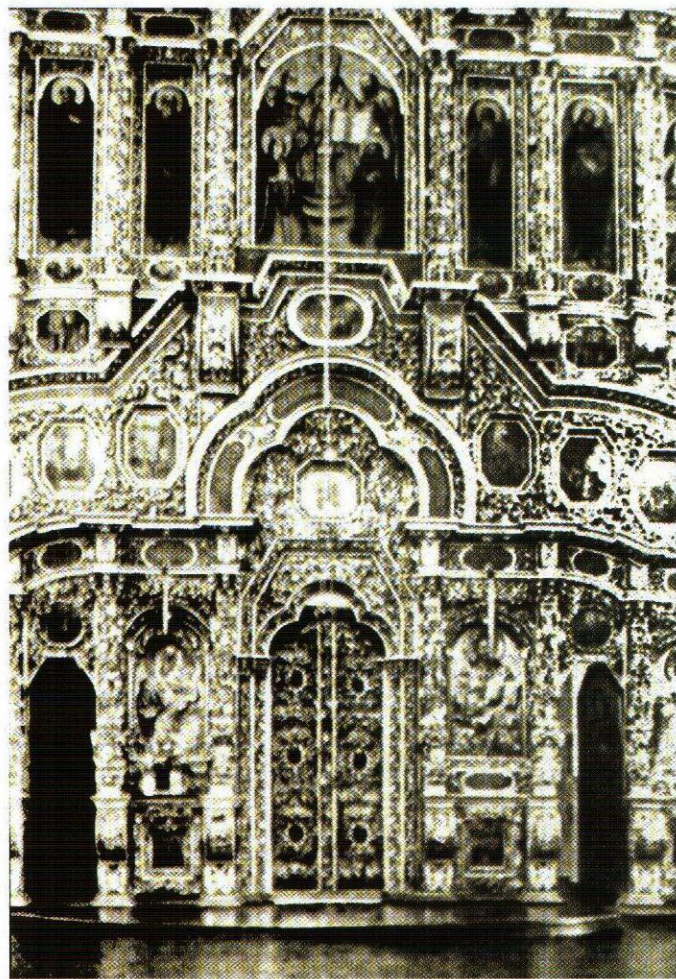

о государевом многолетнем здравии»¹¹. Нагадаємо, що міські храми поділялися на звичайні парафіяльні та соборні. Причому соборний храм, як правило, був один. Він не мав окремого приходу і при ньому розташовувалося місцеве духовне управління – протопопія. Соборними вважалися також головні храми монастирів. Отже, 1654 року соборним храмом полкового міста Ніжина вважався не Миколаївський, який існував просто як дерев'яна парафіяльна церква, а Троїцький храм. Одноіменна Троїцька церква і досі збереглася в історичному центрі Ніжина. Відомо, що побудовано її 1733 року на місці попереднього дерев'яного храму. Отже дату заснування цегляного Миколаївського собору слід шукати в часі між січнем 1654 та червнем 1663 року.

Подальший пошук дав змогу зробити ще цікавіші висновки. Відомий знавець історії Лівобережної України О.М. Лазаревський, котрий у 1870-х роках працював суддею в Ніжинському окружному суді та цікавився місцевими старожитностями, свого часу відшукав та опублікував купчу грамоту 1655 року, за якою ніжинська міщанка Вася Копачовчиха, що була дуже хворою, продала свій будинок за 200 польських золотих. З цієї суми вона заповіла «...40 золотих и осмаков 50 полских на монастир Ніжинский; на Троицу святую другую – 40 золотих и осмаков 50; на новую церковь, которая за помощью Божию и за старанием его мил(ости) пана Ивана Нечипоровича, гетмана нашего Северского, и паней матки его мил(ости) фундована, дати мает третью – сорок золотих и осмаков 50 полских...»¹² Дослідник уже тоді висловив думку, що під «новою церквою», що будувалася в Ніжині коштом полковника Івана Нечипоровича Золотаренка та його матері, слід вважати козацький полковий Миколаївський собор.

Причетність родини Золотаренків до будівництва ніжинського Миколаївського собору підтверджується не тільки документально засвідченими фактами, але й місцевими переказами. Зокрема, у Ніжині досі можна почути розповіді, що саме в цьому храмі вінчалися гетьман Богдан Хмельницький і Ганна Золотаренко. Як відомо, сестра ніжинського полковника була третьою дружиною гетьмана, але документально підтверджено, що їх вінчання відбулося 1652 року в Корсуні, ще до закладення мурованого ніжинського соборного храму. У ризниці Миколаївського собору тривалий час зберігалася Євангеліє в коштовному окладі, подароване братом Івана Золотаренка Василем, згодом теж ніжинським полковником. На окладі був зроблений напис: «Сіє Божественное Євангеліє украсил коштом своим раб Божій Василій Ничипоровыч Золотаренко до храму святителя Христова Николая церкви Ніжинской соборной за отпущение грехов своїх и родителей во вічну собі память року Божого 1658-го генваря дня 1-го»¹³. (Зараз це унікальне Євангеліє зберігається у фондах розташованого на території Києво-Печерської лаври Музею історичних коштовностей.)

Відомо, що брати Золотаренки були людьми для свого часу заможними. Іван Золотаренко упродовж 1653–1655 років був ніжинським полковником, як наказний гетьман козацького війська («гетьман Сіверський») брав участь у Визвольній війні та завоюванні Білорусі і помер у грудні 1655 року від рани, яку отримав під час облоги міста Старий Бихів. Його брат Василь з 1659 року теж займав уряд ніжинського полковника, брав участь у сумнозвісній Чор-

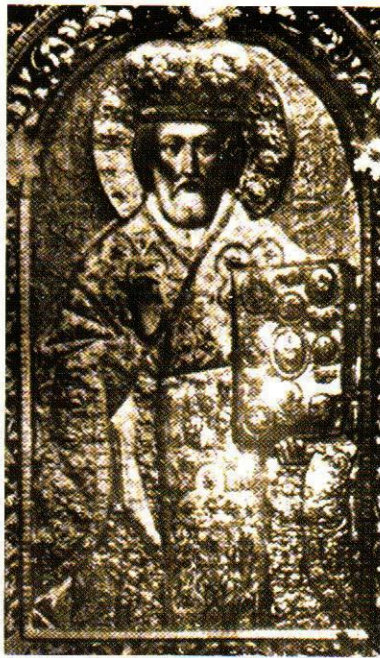

Іконостас Миколаївського собору. 1734 р., майстер В. Реклинський. Світлина початку ХХ ст.

ній раді і року 1663 був страчений за наказом гетьмана Івана Брюховецького.

Отже, відомості про заснування і будівництво цегляного Миколаївського собору слід шукати серед документів часів Івана та Василя Золотаренків. До останнього часу такий пошук нічого не давав. Але розгадка таємниці собору трапилася несподівано.

Поставити останню крапку в дискусії уможливило вивчення матеріалів про перебування в Ніжині відомого місіонера та публіциста, хорватського католицького священика Юрія Крижанича. Подорожуючи до Москви, він зупинився в Україні. До Ніжина Ю. Крижанич прибув у квітні 1659 року і внаслідок військових дій, що точилися за гетьманування Івана Виговського поміж московським та українським військами, був змушений затриматись у Ніжині на довгих 5 місяців. Людина допитлива, він добре ознайомився зі становищем в Україні і близько зійшовся з полковником Василем Золотаренком та тодішнім ніжинським протопопом Максимом Филімоновичем. Тут він і побачив новий мурований Миколаївський собор і дізнався про подробиці його спорудження. Згодом, опинившись у далекому сибір-

Іконостас Миколаївського собору. Храмова ікона св. Миколая. Світлина початку ХХ ст.

ському місті Тобольську, куди його було заслано з наказу царя Олексія Михайловича як «іноземного шпигуна», Юрій Крижанич відобразив тогочасні події в яскравих публіцистичних творах, написаних російською мовою та латиною.

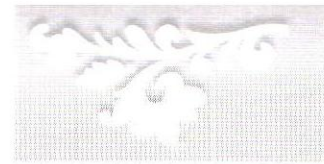
У богословсько-публіцистичному трактаті «О Промысле» (маловідомий до певного часу для широкого кола дослідників – уперше виданий 1860 р. московським істориком П. Безсоновим), оповідаючи про пожежу, що трапилася на Різдвяні свята 1655 року під час похорону Івана Золотаренка в Корсуні, звідки хоробрий ніжинський полковник був родом, Ю. Крижанич визначив цю трагічну подію як кару Божу за те, що козаки під час військових походів у Білорусі та Литві грабували уніатські та католицькі церкви. Сам Крижанич, як відомо, був католиком, хоча й позитивно ставився до православних, відстоюючи ідею об'єднання церков під зверхністю Рима – унії. Зокрема, він писав: «Хто заперечуватиме тут чудо та явну помсту Божого правосуддя? Визнав це менший брат, Василь Золотаренко, до якого у спадок перейшли багатства покійного: для замолювання братових гріхів збудував він у Ніжині велику церкву в ім'я святителя Миколая. Але не дійшов до покаяння істинного, бо награване церковне майно не повернув туди, звідки воно було взяте, а тримав у себе. На майдані ніжинському збудував був купецьку комору з міцними замками та ланцюгами; вона, як розповідають, була повна згаданих награваних святих речей. Я сам бачив два святих образи, що їх було винесено з литовських церков: один був прикріплений спочатку Василем іззовні над дверима збудованої церкви, про яку ми казали вище; другий залишався у нього, прибитий у внутрішньому покої до стіни будинку». Але, на думку Ю. Крижанича, за це Василь Золотаренко

накликав на себе кару Божу: «Не довго володів він святим начинням. Воєвода Брюховецький звинуватив його у зраді та покарав злодійською карою». Так закінчує свою розповідь хорватський публіцист, перетворюючи трагічну долю ніжинського полковника на повчальну приповідь¹⁴.

Отже, уважний аналіз наведених документальних свідчень дозволяє спростувати помилкове датування закладення та будівництва Миколаївського собору в Ніжині. Історичні джерела дають можливість простежити хронологію його зведення. Фундовано собор не пізніше грудня 1655 року на місці попереднього дерев'яного одноіменного храму, що стояв в адміністративному центрі Старого міста з початку XVII століття, коштом козаків та міщан Ніжина, зокрема – на щедри пожертви ніжинського полковника Івана Золотаренка та його матері. Після загибелі Івана Золотаренка опікувався будівництвом брат покійного Василь. Можливо, закінчили будівництво 1658 року, коли Василь Золотаренко подарував храму Євангеліє в коштовному окладі. У квітні 1659 року храм уже діяв, про що свідчить Юрій Крижанич.

З часу заснування Миколаївський собор став архітектурно домінантою старого міста: довкола нього складається ансамбль Соборної площі Ніжина. Протягом XVII–XVIII століть будуються, як зазначено в старовинному описі, «подле николаевской церкви в той же ограде церковь старинная каменная во имя св. Варвары, шпиталь и школа», які згоріли під час пожежі 1792 року¹⁵.

Подальша доля храму також була драматичною. Реформи російського самодержавного уряду Катерини II кінця XVIII століття підірвали економічну незалежність церкви, поставили її на коліна перед світською владою. Про те, яким занедбаним був центральний та найкрасивіший собор Ніжина в той час, свідчить «Вірчий лист» на збирання пожертв для ремонту храму, виданий 20 жовтня 1797 року. У ньому зокрема зазначалося: «Церков каменная наша приходская Соборно-Никольская Ніжинская, поелику давно уже устроена, так что гораздо более ста літ, да и трехкратним пожаром будучи повреждена, во многих містах требует немалой починки, а особливо внутри в некоторых ж каменной при ней и совсем нет, якую колокольную необходимость крайняя указывает построить, ибо, хотя и есть деревянная, но та пришла в обветшаніе, что едва может стоять. Да почти уже и совсем к разрушенію наклонилась, от чего немалую опасность наносит к бытію тамо колоколам, а сверх того и безобразит немало...»¹⁶ Як видно, храм неодноразово горів, причому найбільш нищівними були пожежі 1754, 1792 та 1798 років. Ось як описує останню трагедію «Ніжинський літопис» (унікальний рукопис з історії Лівобережної України й Ніжина зокрема, що зберігається тепер в Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського): «1798 мая 7 против 8 числа пожар сделался в городе. Погорели церков Николая з болшим колоколом, все купеческие ряды и городской магистрат»¹⁷. Саме жорстока пожежа 1798 року, яка буквально винищила півміста, стала приводом для ніжинців повернути нарешті увагу на становище Соборної церкви. Миколаївський собор відбудується і перебудується. Втративши первісну барокову форму верхів, храм набуває класичного вигляду. На початку XIX століття біля нього споруджується кам'яна дзвіниця

на місці колишньої дерев'яної. Згодом поруч з'являються тепла церква Йоана Предтечі (1842 р., зараз понівечена та перероблена на міський Будинок культури), зводиться невелика капличка в російському стилі та художня огорожа (зруйновані в 1930-ті роки), торговельні ряди, що належали церкві.

Нарешті, під час масової антирелігійної кампанії 20-30-х років ХХ століття собор закрили. Хто знає, що очікувало б цей храм, якби міська влада не визнала його придатним ... під комору. Коли в 1950 році співробітники тресту «Строймонумент» Г.І. Говденко та М.М. Олександрова оглянули будівлю, перед ними постала жахлива картина: зруйновані бані, провалені склепіння, знищені розписи, завалена сміттям підлога. Західні двері собору були розширені з таким розрахунком, щоб у середину вівтаря могла в'їхати вантажівка. Внаслідок цього знищено чудовий портал ХVІІ століття. На жаль, невідомо, коли і як загинув золочений іконостас... У роки Другої світової війни будівля постраждала від вибухів авіабомб, на стінах з'явилися глибокі тріщини.

У 1956 році почалася кропітка робота з дослідження та відновлення Миколаївського собору. Постійна нестача коштів та будівельних матеріалів були не єдиною перешкодою на шляху відродження пам'ятки старовини. У 1961 році, під час чергового, на цей раз «хрущовського», наступу на релігію, реставраторам та пам'яткоохоронцям довелося витримати паперову війну з представниками місцевої влади, котрі намагалися вирішити проблему нестачі коштів на реставрацію «культурних споруд» стародавнього Ніжина за допомогою бульдозерів. Місцеві герострати пропонували негайно розібрати низку безцінних архітектурних та історичних пам'яток, у тому числі й Миколаївський собор, мотивуючи це нестачею коштів, «неблагоприятним» сусідством храмів, «которые своим внешним видом обезображивают город», із закладами «соцкультбыта». Пам'ятку козацької слави пощастило відстояти, а 1966 року було здійснено реставрацію увінчуючих карнизів та покрівлі бань собору. Але невдовзі, у зв'язку з припиненням фінансування, ремонтно-реставраційні роботи на пам'ятці було згорнуто й відновлено лише 1980 року, з нагоди Московської олімпіади¹⁸. У 1990 році, після довготривалої роботи, унікальну пам'ятку реставрували. Будівельники повернули баням первісний вигляд, відновили чудове цегляне мереживо стін храму, і над старовинною Соборною площею сивочолого Ніжина тепер, як і раніше, залунали урочисті дзвони. Тоді ж, 1990 року, з нагоди Всеукраїнської акції «Дзвін-90», організованої національно-демократичними силами України та Товариством «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, у ніжинському Миколаївському соборі відбулося перше, після тривалого часу запусиння, Богослужіння українською мовою, яке відправили священники Української Православної Автокефальної Церкви.

Доля розпорядилася так, що нині Миколаївський собор, ця пам'ятка козацької слави, збудована руками ніжинських козаків у далекому, але славному ХVІІ столітті, належить церкві Московського патріархату. Але віримо, що все ж таки роз'єднані православні брати і сестри в Україні невдовзі об'єднаються в єдиній Українській Помісній Православній Церкві, як про це мріяли покоління патріотів.

Інтер'єр Миколаївського собору

ПРИМІТКИ

- 1 Макаров А. Світло українського бароко. – К., 1994. – С. 190.
- 2 Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. VII. – К., 1874. – С. 373.
- 3 Логвин Г. По Україні. – К., 1971. – С. 17.
- 4 Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 104–105.
- 5 Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский. – К., 1903. – Т.2. – С. 54–55.
- 6 Филарет (Гумилевский). Знач. праця.
- 7 Відділ забезпечення збереження документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – НВ ДАЧО). – Ф. 1249. – Оп. 1. – Спр. 161. – Арк. б/н.
- 8 Филарет (Гумилевский). Знач. праця. – С. 374.
- 9 Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. (Рукописи 1786 г.). – М., 1851. – С. 456.
- 10 Літопис Самовидця. – С. 91.
- 11 Воссоединение Украины с Россией. Сборник документов и материалов. – М., 1953. – Т. 3. – С. 485.
- 12 Лазаревский А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. – Чернігів, 1897. – Вып. 2. – С. 180–181.
- 13 НВ ДАЧО. – Ф. 1249. – Оп. 1. – Спр. 1861. – Арк. 3.
- 14 Крижанич Юрий. О Промысле // Безсонов П. Сведения об открытой рукописи... – М., 1860. – С. 82–82.
- 15 Филарет (Гумилевский). Знач. праця. – С. 375.
- 16 НВ ДАЧО. – Ф. 1249. – Оп. 1. – Од. зб. 161. – Арк. б/н.
- 17 Ніжинський літопис // ІР НБУ. – Колекція рукописів Ніжинського ІФІ кн. Безбородька. – № 34.
- 18 Николаевский собор вг. Нежине. Проект ремонтно-реставрационных работ и приспособления. – К.: Укрпроектреставрация. – Т. VI. – Кн. I. – Вып. I. – С. 1–15 // Науковий архів Ніжинського краєзнавчого музею.